

The Ornamental Farm as a Large-Area Landscape Concept - New Findings in Research on the Cultural Landscape of Wilanów

Dorota Sikora

DOI: 10.30825/5.ak.148.2018.58.1

Wielkoobszarowa
koncepcja
krajobrazowa
ferme ornée -
nowe ustalenia do
badań krajobrazu
kulturowego
Wilanowa

Key words: Wilanów, cultural landscape, ornamental farm, *ferme ornée*

Introduction

The cultural landscape is a landscape transformed to a different degree by humans. Its form results from local physiographic conditions, past planning concepts, as well as historical and contemporary land use characteristics. It reflects the socio-economic, religious and aesthetic factors specific to a given place, generation and time [Wołoszyn 2009]. An area, which may serve as an example for tracing back the process of formation of cultural landscape values consists of the territory of the former Wilanów Estate (especially its central part, which is directly influenced by the Wilanów residence), where the effects of various design intentions and visions extending over the ages have combined and interwoven, in perfect adaptation to the local physiographic conditions of the Vistula River valley [Szpanowski 2015].

The Wilanów Estate was a land property belonging to the owners of the Wilanów residence. The land consolidation began in the 17th century with Jan III Sobieski, and it was continued by the eighteenth-century and nineteenth-century owners [Smoleńska 1979]. The author of the article analyses the landscape of the central part of this Estate – the area framed by the Vistula River in the

east, the Warsaw Escarpment and residences on its top in the west, Natolin and Powsinkowskie Lake in the south and Sielanka Lake and Morysin in the north [Sikora 2017]. The aim of the research presented by the author was to determine the historical components of the Wilanów *ferme ornée* and to determine their present state of preservation.

The idea of comprehensive development of the area of a land estate, combining decorative and recreational functions with economic ones, including the farm, village housing and arable land areas, accentuating views of natural highlights of the surrounding landscape, emerged in early 18th century England [Mitkowska, Siewniak 1998, Böhm, Zachariasz 2000]. It was described as the *ornamental farm*. Greater popularity was later gained by its French equivalent – the *ferme ornée*, which is currently the most frequently used term encountered in the respective writings [Hobhouse 2005]. The first *ferme ornée* was set up in 1735 by Philippe Southcote at Wooburn Farm near Chertsey in Surrey, although the idea of combining parks with areas utilised for economic activities arose somewhat earlier. Southcote's idea consisted above all in laying out a walking trail, planted with blooming shrubs and hedges, linking the residential mansion with its decorative garden as well as the farm buildings, opening up views of important objects and areas in their neighbourhood: the Thames Valley and nearby

Słowa kluczowe: Wilanów, krajobraz kulturowy, *ferme ornée*

Wprowadzenie

Krajobraz kulturowy to krajobraz w różnym stopniu przekształcony przez człowieka. Jego forma jest wypadkową lokalnych uwarunkowań fizjograficznych, historycznych koncepcji planistycznych, historycznych uwarunkowań kulturowych oraz historycznych i współczesnych sposobów użytkowania. Stanowi on odzwierciedlenie czynników społeczno-ekonomicznych, religijnych oraz estetycznych, charakterystycznych dla danego miejsca, pokolenia, czasu [Wołoszyn 2009]. Obszarem na przykładzie którego można prześledzić proces kształtowania się wartości kulturowych krajobrazu, jest klucz wilanowski, a szczególnie jego centralna część, pozostająca w bezpośrednim oddziaływaniu rezydencji wilanowskiej, gdzie spłoty się ze sobą efekty różnorodnych, rozłożonych w czasie, zamierzeń i wizji projektowych, perfekcyjnie dostosowanych do lokalnych uwarunkowań fizjograficznych doliny Wisły [Szpanowski 2015].

Klucz wilanowski stanowił dobra ziemskie, należące do właścicieli Wilanowa, których komasację rozpoczął w XVII wieku Jan III Sobieski, a kontynuowali osiemnastowieczni i dziewiętnastowieczni właściciele tej rezydencji [Smoleńska 1979]. Autorka niniejszego artykułu

analizuje krajobraz części centralnej tego klucza – obszaru wyznaczonego korytem Wisły na wschodzie, skarpą warszawską i leżącymi na jej koronie rezydencjami na zachodzie, Natolinem i Jeziorem Powsinkowskim na południu i Jeziorem Sielanka oraz Morysinem wraz z sąsiadującymi z nim polami uprawnymi na północy [Sikora 2017]. Założonym przez autorkę celem prezentowanych w artykule badań było ustalenie historycznych elementów składowych wilanowskiej *ferme ornée* oraz określenie ich obecnego stanu zachowania.

Idea kompleksowego zagospodarowania majątności ziemskiej, polegająca na przemieszaniu funkcji ozdobnych i rekreacyjnych z funkcjami gospodarczymi, w tym z folwarkiem, zabudową wiejską i terenami upraw rolnych, przy widokowym wykorzystaniu naturalnych walorów otaczającego krajobrazu, zrodziła się w Anglii w początkach XVIII wieku [Mitkowska, Siewniak 1998, Böhm, Zachariasz 2000]. Określono ją terminem *ornamental farm*. Z czasem większą popularność zdobył jej francuski odpowiednik – *ferme ornée* i obecnie to określenie jest najczęściej spotykane w literaturze [Hobhouse 2005]. Pierwszą *ferme ornée* założył w 1735 r. Philippe Southcote w Wooburn Farm koło Chertsey w Surrey, chociaż sama idea łączenia parków i terenów użytkowanych gospodarczo zrodziła się nieco wcześniej. Pomysł Southcote'a polegał przede wszystkim na wytyczeniu

trasy spacerowej, obsadzonej kwitnącymi krzewami i żywopłotami, łączącej budynek mieszkalny i ogród ozdobny z zabudowaniami gospodarczymi, otwierającej widoki na ważne obiekty i obszary w okolicy: dolinę Tamizy i pobliski Windsor [Hobhouse 2005]. Rozwiązanie to szybko znalazło naśladowców zarówno na kontynencie europejskim, jak i w Stanach Zjednoczonych i przez kilkadziesiąt następnych lat było kopiowane po obu stronach Atlantyku. Pod koniec XVIII wieku termin *ferme ornée* zaczął oznaczać również samodzielny kompleks zabudowy folwarcznej, wyróżniający się rozwiązaniami architektonicznymi o wysokiej wartości artystycznej [Hobhouse 2005]. Podręcznikowymi przykładami *ferme ornée* są Leasowes Williama Shenstone'a w Anglii czy Monticello Thomasa Jeffersona w Stanach Zjednoczonych oraz wspaniałe założenie pałacowe połączone z częścią gospodarczą w Wörlitz w Niemczech, należące do księcia Frantza von Anhalt-Dessau, a także Veltrusy hrabiego Chotka w Czechach. Za przykład *ferme ornée* uważane jest również Petit Trianon Marii Antoniny [Mitkowska, Siewniak 1998], choć trudno przypisać tutejszej farmie znaczenie gospodarcze. Czołowym polskim przykładem *ferme ornée* z początków XIX w. było Zarzecze Magdaleny Morskiej [Mitkowska, Siewniak 1998].

Ideę *ferme ornée* przenosili początkowo na grunt polski arystokraci odwiedzający Europę Zachodnią,

Windsor [Hobhouse 2005]. This arrangement soon found imitators both on the European continent and in the United States, so over subsequent decades it was copied on both sides of the Atlantic. By the end of the 18th century the term *ferme ornée* also began to denote a stand-alone complex of farm buildings, distinguishing itself by high artistic quality of architectural features [Hobhouse 2005]. Text-book examples of a *ferme ornée* include William Shenstone's Leasowes in England or Thomas Jefferson's Monticello in the United States, as well as the magnificent castle complex linked with the adjacent farm in Wörlitz, Germany, belonging to Frantz, Duke of Anhalt-Dessau, and also Veltrusy belonging to Count Karel Chotek in Bohemia. Another example regarded as a *ferme ornée* consists of the Petit Trianon of Marie Antoinette [Mitkowska and Siewniak 1998], although one could hardly attribute any economic purpose to its farm. A leading Polish example of a *ferme ornée* dating from early 18th century was Zarzecze, which belonged to Magdalena Morska [Mitkowska and Siewniak 1998].

The *ferme ornée* concept was initially transferred to Poland by aristocrats visiting Western Europe and subsequently in the early 19th century it was propagated by the publications of Princess Izabela Czartoryska [1808] and Franciszek Ksawery Giżycki [1826]. According to Małgorzata Szafrńska [1998] "The proposal by the Princess to turn

every estate into a garden, having the patriotic aspect of embellishing the country, was converted by Giżycki into a set of practical rules on forming the abode of any estate. He therefore wrote about the planting of "plantations" shaping the entry drive, separating and masking the production parts of the estate, plantations next to the farm, the distilleries, breweries, mills, lumber mills, bee-gardens, studs and cowsheds.". Following the example of English designers he recommended transforming entire estates into parks, which he called *park-farms*. He regarded references to antique buildings or neo-gothic ones as the style appropriate for buildings contained within the area of a *ferme ornée* [Giżycki 1826]. Large-area landscape composition traits, comprising the residence, with gardens, farms and villages embraced within their scope, were also elaborated in the work "Northern Gardens" (*Ogrody północne*) by Józef Strumiłło [1820].

Materials and methods

The starting point for writing this article was to determine – based on the literature – the distinctive features of areas developed in the form of *ferme ornée*. Penelope Hobhouse [2005], Elizabeth Barlow-Rogers [2001] and Longin Majdecki [1981] pointed following typical features of *ferme ornée*:

- rural character of the property,

- presence of agricultural production,
- strict compositional links between an ornamental garden, a farm and village buildings (after their earlier "embellishment" – also with attractive vegetation),
- incorporation of vegetable gardens, orchards and fields into a large-area composition,
- arranging walkways on the outskirts of the property, the views of which were to open to attractive elements of the *ferme ornée* itself, as well as important dominants in the surrounding landscape,
- the presence of architecture referring in forms to antiquity and neo-gothic.

The next stage of the author's work was the recognition of the state of research in the arrangement of the landscape of Wilanów from the turn of the 18th and 19th centuries. The author's current research was a continuation of her earlier research regarding this part of the Warsaw landscape [Sikora, Hanaka 2005, Jagielska, Sikora 2015, 2017].

The research carried out for the purpose of the article consisted of:

- An archival inquiry carried out in the collections of the National Library, Central Archives of Historical Records (AGAD), the Library of Warsaw University, the National Museum, the Royal Castle in Warsaw, the Museum of the Jan III Sobieski Palace in Wilanów, the National Library and several other institutions where the search

a następnie, w początkach XIX w., rozpropagowali ją poprzez swoje publikacje księżna Izabela Czartoryska [1808] oraz Franciszek Ksawery Giżycki [1826]. Jak pisze Małgorzata Szafrąńska [1998]: „Postulat księżnej czynienia ogrodu z każdej posiadłości, mający patriotyczny wymiar ozdabiania kraju Giżycki przekształcił w zbiór praktycznych zasad przestrzennego formowania siedziby. Pisał więc o sadzeniu „plantacji” tworzących wjazd, oddzielających i maskujących części gospodarcze posiadłości, o plantacjach przy folwarku, gorzelniach, browarach, młynach, tartakach, pasiekach, stajniach, krowiarniach”. Zalecał, wzorem angielskich projektantów, przekształcanie całych majątków w parki, które nazywał *park-farm*. Za stylistykę właściwą dla budowli znajdujących się w granicach *ferme ornée* uważał nawiązania do budowli antycznych oraz neogotyck [Giżycki 1826]. Wątki wielkoobszarowych kompozycji przestrzennych, obejmujących swoim zasięgiem rezydencję, jej ogrody, folwarki i wsie, rozwinął również w swoim dziele „Ogrody północne” Józef Strumiłło [1820].

Materiał i metody

Punktem wyjścia do napisania niniejszego artykułu było ustalenie – na podstawie literatury przedmiotu – cech wyróżniających obszary zagospodarowane w postaci *ferme ornée*. Penelope Hobhouse [2005],

Elizabeth Barlow-Rogers [2001] i Longin Majdecki [1981] za cechy typowe dla *ferme ornée* uznali:

- wiejski charakter posiadłości;
- obecność produkcji rolnej;
- ścisłe powiązania kompozycyjne ogrodu ozdobnego, folwarku i zabudowy wiejskiej (po ich wcześniejszym „upiększeniu” i obsadzeniu atrakcyjną roślinnością);
- włączenie do wielkoobszarowej kompozycji ogrodów użytkowych i pól uprawnych;
- urządzenie ciągów spacerowych na obrzeżach posiadłości, z których widoki miały się otwierać zarówno na atrakcyjne elementy samej *ferme ornée*, jak i na ważne dominanty w krajobrazie otaczającym;
- obecność w architekturze form klasycyzujących, nawiązujących do antyku oraz neogotyckich.

Kolejnym etapem prac autorki było rozpoznanie stanu badań w zakresie aranżacji krajobrazu Wilanowa z przełomu XVIII i XIX wieku. Obecne badania autorki stanowiły kontynuację jej wcześniejszych badań, dotyczących tej części krajobrazu Warszawy [Sikora, Hanaka 2005, Jagielska, Sikora 2015, 2017].

Wykonane na potrzebę artykułu badania polegały na:

- Przeprowadzeniu kwerendy archiwalnej w zbiorach: Biblioteki Narodowej, Archiwum Głównego Akt Dawnych, Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, Muzeum Narodowego, Zamku

Królewskiego w Warszawie, Muzeum Pałacu Jana III Sobieskiego w Wilanowie, Biblioteki Narodowej oraz w kilku innych instytucjach, w których poszukiwania dały wynik negatywny. W następstwie kwerendy pozyskano archiwalne mapy, materiał ikonograficzny oraz historyczne materiały pisane, dotyczące wilanowskiej *ferme ornée*.

- Ustaleniu historycznych zasad kształtowania krajobrazu wilanowskiego pod kątem obecności cech reprezentatywnych dla *ferme ornée* (wymienionych powyżej) na podstawie analizy materiałów archiwalnych. Analiza ta objęła okres od lat 80. XVIII w., kiedy Wilanów odziedziczyła Izabela Lubomirska, prekursorka idei wilanowskiej *ferme ornée*, przez lata 20. XIX w., kiedy ta forma aranżacji krajobrazu, w postaci nadanej jej przez Stanisława Kostkę Potockiego opisywana była w ówczesnych poradnikach dla właścicieli majątkości ziemskich jako wzorcowa, po lata 50. XIX w., kiedy Henryk Marconi i Franciszek Maria Lancii twórczo rozwinęli ją w swoich wilanowskich projektach.
- Przeprowadzeniu prac terenowych, mających na celu określenie stanu zachowania elementów dawnej *ferme ornée* – zgodnie z ustaleniami poczynionymi na podstawie analizy materiałów archiwalnych.

gave a negative result. As a result of the query, archival maps, iconographic material and historical written materials concerning the Wilanów *ferme ornée* were obtained.

- Defining the historical principles of shaping the Wilanów landscape in terms of the presence of features representative of *ferme ornée* (mentioned above) – based on the analysis of archival materials. This analysis covered

the period from the 1880s, when Wilanów was inherited by Izabela Lubomirska, forerunner of the Wilanów *ferme ornée* idea, the period of the 1820s, when Wilanów *ferme ornée* in the form given to it by Stanisław Kostka Potocki, was described in guides for landowners as a model and the time after the 1850s, when Henryk Marconi and Franciszek Maria Lancii creatively developed it in their Wilanów projects.

- Conducting fieldwork aimed at determining the state of preservation of elements of the former *ferme ornée* – in accordance with the findings made on the basis of the analysis of archival materials.

The research was summarized with conclusions concerning the specificity of the Wilanów *ferme ornée*, the condition of its elements and the need to preserve them.

Rezydencje filialne i folwarki

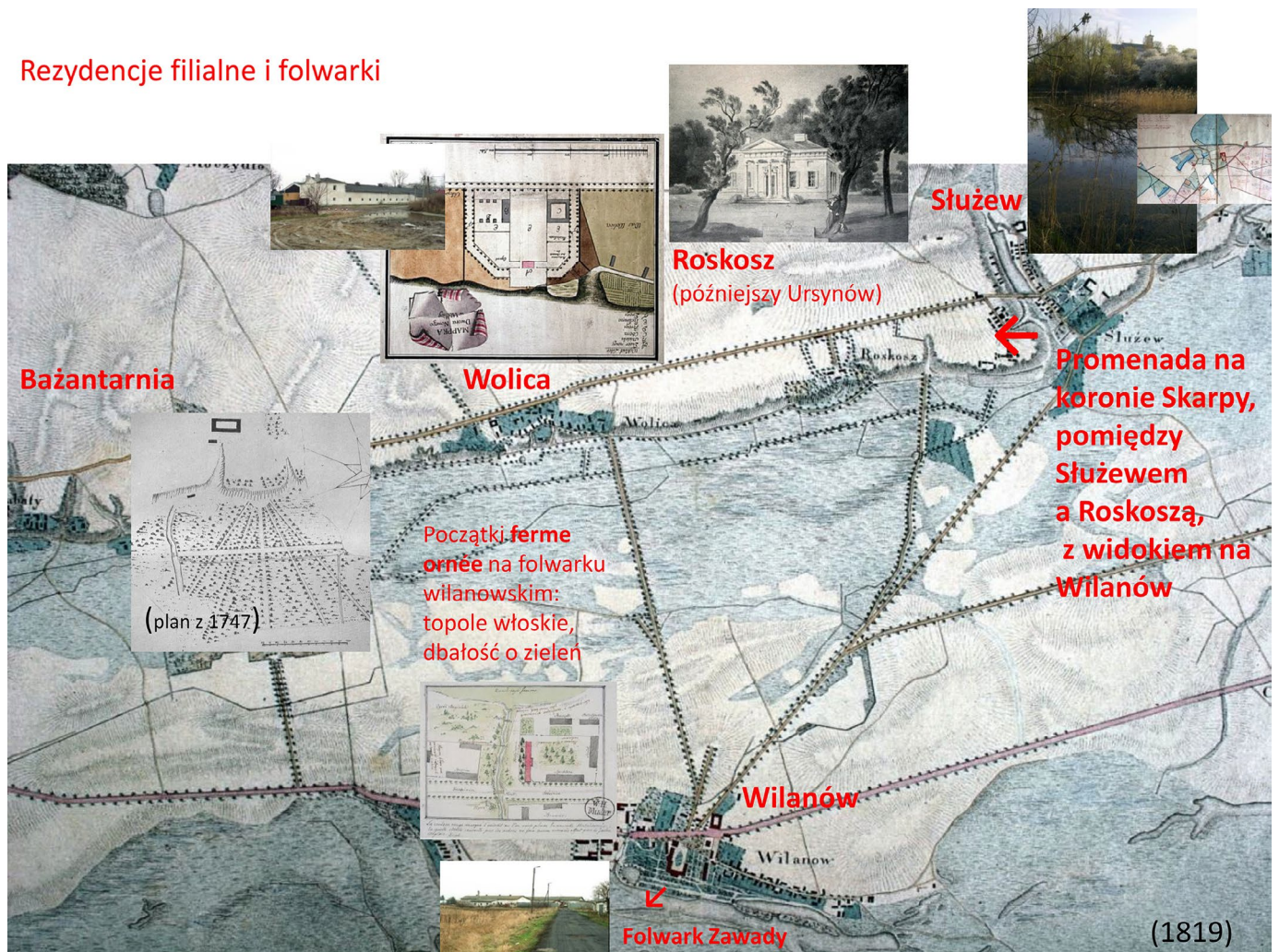

Fig. 1. Concept plan of development of Wilanów landscape at the turn of the 18th and 19th century (elaborated by D. Sikora, 2017)

Ryc. 1. Koncepcja zagospodarowania krajobrazu Wilanowa na przełomie XVIII i XIX w. (oprac. D. Sikora, 2017)

Badania podsumowano wnioskami dotyczącymi specyfiki wilanowskiej *ferme ornée*, stanu zachowania jej elementów oraz potrzeby ich ochrony konserwatorskiej.

Wyniki

Początki wilanowskiej *ferme ornée*

Wilanowska wielkoobszarowa kompozycja krajobrazowa w typie *ferme ornée* została zrealizowana na przełomie XVIII i XIX w., wykorzystując i modyfikując zastane barokowe założenia (ryc. 1). Jej początki należy wiązać z osobą księżnej Izabeli Lubomirskiej, która w latach 80. XVIII w. odziedziczyła Wilanów [Szpanowski 2015]. Z jej inicjatywy, równoległe z zakładaniem na południe od wilanowskiego pałacu ogrodu angielsko-chińskiego zgodnie z projektem Szymona Bogumiła Zuga¹, przebudowano sąsiadujący z nim **folwark** – według projektu tego samego architekta. Już sam fakt zaangażowania jednego z najwybitniejszych twórców tamtych czasów do przebudowy folwarku świadczy o przykładaniu ogromnej wagi przez Lubomirską do estetycznego wymiaru tych prac. Wzniesiono wówczas tzw. holendernię nową, prowent, spichlerz, stodołę. Przebudowany folwark uzyskał też właściwą dla *ferme ornée* parkową oprawę: przecinający go Trakt Powsiński stał się aleją, obsadzony drzewami został

również dziedziniec folwarczny, zaś na skraju folwarku, od strony Jeziora Wilanowskiego posadzono bardzo modne wówczas topole włoskie².

Znane są również inne inicjatywy księżnej Lubomirskiej, wpisujące Wilanów w nurt *ferme ornée*. Wzorem angielskich założeń tego typu wykorzystana ona w otoczeniu rezydencji widokowy potencjał lokalnego krajobrazu, a w szczególności możliwości, jakie stwarzało położenie Wilanowa w dolinie Wisły i wynikający z tego faktu szeroki widok z pałacu i jego okolic w kierunku skarpy warszawskiej i ze skarpy na rezydencję (ryc. 2). Księżna zrealizowała na koronie skarpy typowy dla *ferme ornée* **ciąg spacerowy**, z otwarciem widokowymi na atrakcyjne elementy krajobrazu – Wilanów i Wisłę. Ciąg ten łączył obiekty już się wzdłuż krawędzi skarpy znajdujące (Bażantarnia, Służew) i nowe – powstające bądź przebudowane z inicjatywy księżnej (Roskosz, Wolica). O ciągu tym wspominał w swoim opisie parków warszawskich Szymon Bogumił Zug (1784): „Ztąd [z Roskoszy] droga przechodząc przez wieś Służewo (...) prowadzi do przyjemnego, młodego sosnowego lasu, położonego tuż za wsią, w którym są aleje i tu i ówdzie umieszczone ławki.(...) Widać ztąd piękny pałac Wilanowski (...); pałac ten oddzielony jest od widza jednym tylko pastwiskiem na kilka staj szerokim i przeciętem wierzbowemi alejami”.

Jednym z zasadniczych elementów kompozycji przestrzennej

klucza wilanowskiego tego czasu była wspomniana powyżej **rezydencja Roskosz**, wzniesiona w 1775 roku. Zamykała ona kluczowy widok z pałacu wilanowskiego w kierunku zachodnim. Z kolei z okolic pałacyku w Roskoszy rozciągał się widok na Wilanów, uwieczniony na akwareli Willibalda Richtera z około 1845 roku [Sikora 2013].

Z inicjatywy Lubomirskiej planowano też w końcu XVIII w. przebudowę **folwarku w Wolicy**, usytuowanego podobnie jak Roskosz na koronie skarpy warszawskiej i widocznego z okolic pałacu wilanowskiego [Sikora 2017]. W skład nowej zabudowy miały wejść murowany dwór, usytuowany na krawędzi skarpy oraz drewniana zabudowa gospodarcza, rozmieszczona symetrycznie wokół podwórza. W granicach wolickiego założenia folwarcznego znalazł się również ogród. Całość otoczono alejami (bardzo podobnie jak w Roskoszy), prowadzącymi na taras widokowy, usytuowany po wschodniej stronie dworu, na krawędzi skarpy warszawskiej³. Dopracowany kompozycyjnie układ folwarku sugeruje, że założenie to miało mieć znaczenie nie tylko gospodarcze, ale również kompozycyjne – jako jedna z dominant krajobrazu klucza wilanowskiego i kolejna rezydencja, sytuowana na koronie skarpy warszawskiej, wpasowana pomiędzy Natolin a Roskosz, widoczna z Wilanowa.

Ostatnią z ciągu rezydencji na skarpie warszawskiej, najbardziej wysuniętą na południe, był **pałacyk**

Findings

Origins of the *ferme ornée* at Wilanów

The large scale landscape composition of Wilanów of the *ferme ornée* kind was developed at the turn of the 18th and 19th century, using and modifying the then existing baroque arrangements (Fig. 1). Its origins ought to be associated with Princess Izabela Lubomirska, who inherited the Wilanów Estate in the 1780s. Upon her initiative, concurrently with the establishment of an English-Chinese garden designed by Szymon Bogumił Zug¹ to the south of the Wilanów palace, the neighbouring **farm** was rebuilt, according to design by the same architect. Already the fact alone of having employed one of the most distinguished architects of those times for the rebuilding of the farm indicates the great importance attached by Lubomirska to the aesthetic dimension of these works. A “new Dutch style byre” was erected (probably in classical form), a grange, a granary, and a barn. The rebuilt farm was also provided with a park setting appropriate for a *ferme ornée*: the Powsin Tract was turned into an avenue, the farm yard was planted around with trees, and Italian poplars, which were very fashionable at that time, were planted at the fringe of the farm by the side of the Wilanów Lake².

Also other initiatives of Princess Lubomirska, setting Wilanów in

the *ferme ornée* fashion are known. Following English examples of complexes of this kind, she took advantage of the spectacular potential of the local landscape when she created the composition the Wilanów Estate, and especially the possibilities offered by the location of Wilanów in the Vistula River valley and the resulting panoramic view from the palace and its vicinity towards the Warsaw Escarpment and from the Escarpment to the palace (Fig. 2). The princess realised **a pathway** along the top of the Warsaw Escarpment typical for a *ferme ornée*, with openings towards the views of Wilanów and the Vistula River, linking the existing structures along the Escarpment (the Pheasantry, Służew) with new ones – under construction or rebuilt upon her initiative (Roskosz, Wolica). This trail was depicted by Szymon Bogumił Zug (1784) in his description of Warsaw parks: “From here [from Roskosz] the road passing through the village of Służewo (...) leads to a pleasant young pine tree wood, situated just behind the village, containing groves with benches placed here and there (...) One can see from here the beautiful Wilanów Palace (...); this palace is separated from the viewer just by a pasture, some furlongs wide and cut across by willow alleys.”.

One of the principal elements of landscape composition of the Wilanów Estate in that period consisted of the above indicated **Roskosz residence**, erected in 1775. It closed the predominant westward view

from Wilanów Palace. From the surroundings of the Roskosz mansion, in turn, there was an extensive view of Wilanów, documented by Willibald Richter in his watercolour presenting Ursynów (former Roskosz) about 1845 [Sikora 2013].

Upon Lubomirska’s initiative, at the end of the 18th century the rebuilding of the **farm in Wolica** was also planned. It was situated, similarly as Roskosz, on top of the Warsaw Escarpment and was visible from the Wilanów Palace area [Sikora 2017]. New developments were to include a brick mansion on the edge of the escarpment and some wooden farm buildings arranged symmetrically around the yard. A garden was also foreseen within the bounds of the Wolica farm complex. The whole was framed by surrounding lanes (very similar to those at Roskosz), leading to the viewing terrace, situated on the eastern side of the mansion, next to the edge of the Warsaw Escarpment³. The well elaborated composition of the farm layout suggests that this complex was intended not just to be of economic significance, but also in terms of composition – as one of the dominants in the landscape of the Wilanów Estate and as yet another residence situated at the top of the Warsaw Escarpment, set between Natolin and Roskosz, visible from Wilanów.

The last and most southernmost one in the succession of residences on the Warsaw Escarpment was the **Pheasantry Mansion (*Bażantarnia*)**,

Fig. 2. View of Wilanow Meadows, B.B. Canaletto, 1775, fragment, original in Warsaw Royal Castle

Ryc. 2. Widok łąk wilanowskich, B.B. Canaletto, 1775, fragment, oryginał w Zamku Królewskim w Warszawie

w Bażantarni (późniejszy Natolin). Zaprojektował go w 1780 r. Szymon Bogumił Zug, prawdopodobnie również według wskazań Lubomirskiej. W założeniu tym także wybudowano taras widokowy, otwierający widok na Wilanów, podobnie jak w Roskoszy i w Wolicy [Lorenz 1948].

Powiązania widokowe i kompozycyjne, budujące jakość otoczenia wilanowskiej rezydencji, nie ograniczały się wyłącznie do dóbr wilanowskich. W kompozycji tutejszego krajobrazu starano się, wzorem angielskich przykładów *ferme ornée*, wykorzystać widoki na wszystkie ważniejsze dominanty architektoniczne znajdujące się w okolicy, również te usytuowane poza granicami klucza wilanowskiego: **Królikarnię, Mokotów, klasztor bernardynów na Czerniakowie**, a nawet tak odległe obiekty jak **Belweder** czy **Zamek Ujazdowski**. Relacje widokowe

między tymi obiektami odnotował na akwareli z 1817 r. „Widok z okolic Zamku Ujazdowskiego na Łazienki” Zygmunt Vogel. Obraz ten pokazuje też charakter podmiejskiego krajobrazu na południe od ówczesnej Warszawy – rolniczego, z dużym udziałem łąk, stanowiących tło dla dominant architektonicznych.

Wilanowska ferme ornée w czasach Aleksandry i Stanisława Kostki Potockich i ich spadkobierców

Kontynuatorami krajobrazowych idei księżnej Lubomirskiej i gorliwymi zwolennikami koncepcji *ferme ornée* byli jej córka Aleksandra wraz z mężem Stanisławem Kostką Potockim – zafascynowanym kulturą antyku „polskim Winkelmanem”, którzy gospodarowali w Wilanowie od 1797 roku. W pracach projektowych

wspierał ich przyjaciel Potockiego, znany architekt Chrystian Piotr Aigner, a niektóre z dokonań udokumentowała rysunkowo synowa – Anna z Tyszkiewiczów. Prace zrealizowane przez Potockich dotyczyły przede wszystkim trzech obszarów: folwarku wilanowskiego, wsi Wilanów oraz północnych obrzeży ogrodu Wilanowskiego, powiązanych z Morysinem – rozległą kompozycją parkową, zawierającą w sobie również tereny pól uprawnych [Sikora 2017].

Przebudowa **folwarku** podjęta z inicjatywy Potockich polegała przede wszystkim na optycznym scaleniu zabudowy gospodarczej i kompozycji parkowej. W tym celu zmieniono formę architektoniczną wielu budynków folwarcznych. W 1811 roku w miejscu barokowej holenderni wybudowano nową, projektu Chrystiana Piotra Aignera [Kaczyńska 2011]. Budowla ta wyróżniała się neogotycką ścianą szczytową, wyeksponowaną od strony ogrodu Wilanowskiego, sprawiającą wrażenie bardziej pawilonu parkowego niż budynku użytkowego. W tym samym roku przebudowano też drugą holendernię (zaprojektowaną około 30 lat wcześniej przez Zuga) na Dom Podstarościego (Ekonoma). Budowla ta po tej zmianie przybrała formę niewielkiego obiektu rezydencjonalnego. Oba budynki połączono ozdobnym ceglany ogrodzeniem z ostrołukowymi niszami, w których umieszczono kamienne ławy oraz

later Natolin). It was designed in 1780 by Szymon Bogumił Zug, probably also following Lubomirska's instructions. A viewing terrace was also built as part of this complex, opening to the view of Wilanów, similarly as in Roskosz and Wolica [Lorentz 1948].

The linkages of views and composition, constructing the quality of the surroundings of the Wilanów residence, were not confined exclusively to the Wilanów Estate. Following the English examples of the *ferme ornée*, efforts were made to take advantage of all the important architectural dominant features in the local area, including those situated beyond the limits of the Wilanów Estate: **Królikarnia**, **Mokotów**, the **Bernardine Monastery** in Czerniaków, and even such distant landmarks as the **Belvedere**

Palace or Ujazdowski Castle. The relations between these landmarks were depicted in 1817 by Zygmunt Vogel in one of his watercolours. The painting also renders the character of the suburban landscape to the south of Warsaw at the time – a rural one, largely occupied by pastures, providing the background for the dominant architectonic features.

The Wilanów *ferme ornée* at the time of Aleksandra and Stanisław Kostka Potocki and their heirs

The landscaping ideas of Princess Lubomirska following the *ferme ornée* concept were continued and eagerly advocated by her daughter Aleksandra with her husband Stanisław Kostka Potocki, who was

fascinated by the culture of antiquity as “a Polish Winkelman”. They managed Wilanów from 1797 onwards. Their design works were supported by a friend of Potocki, the well-known architect Chrystian Piotr Aigner, whereas some of their accomplishments were documented in drawings by their daughter in law Anna, nee Tyszkiewicz. Works realised by the Potocki covered mainly three areas: the Wilanów farm, the village of Wilanów and the northern fringes of the Wilanów Garden, linked with Morysin – as an extensive parkland composition, containing also areas of arable fields [Sikora 2017].

The reconstruction of the **farm**, undertaken upon the initiative of the Potocki family, consisted above all of optical consolidation of the farm buildings with the parkland composition. In order to achieve this, the architectural form of many farm buildings was changed. In 1811 the Dutch style baroque byre was replaced by a new one, designed by Chrystian Piotr Aigner [Fijałkowski 1973]. The building distinguished itself by a neo-gothic gable, exposed from the side of the Wilanów Garden, giving the impression of a park pavilion rather than a utility building. During the following year also the second byre was rebuilt as the Farm Administrator House (according to design prepared by Zug some thirty years earlier). After this change this building obtained the form of a modest residential house. The two buildings were connected by a decorative brick wall with

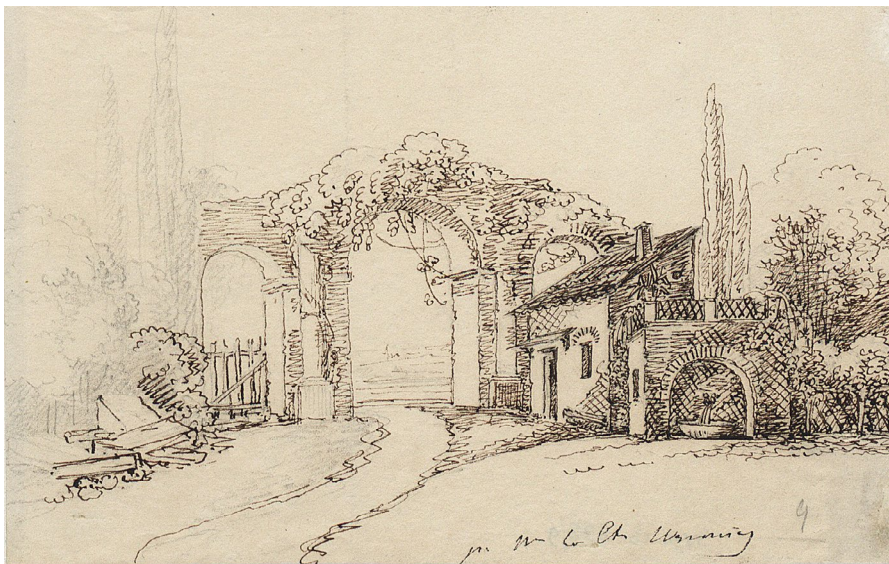

Fig. 3. Triumph Arch dedicated to Jan III Sobieski, built in Wilanow village on the initiative of S.K. Potocki, Ch.P. Aigner, *Ornaments des Jardines 2*, B.N., file number: WAF.51

Ryc. 3. Łuk triumfalny Jana III Sobieskiego wystawiony we wsi Wilanów z inicjatywy S.K. Potockiego, Ch.P. Aigner, *Ornaments des Jardines 2*, B.N., sygn. WAF.51

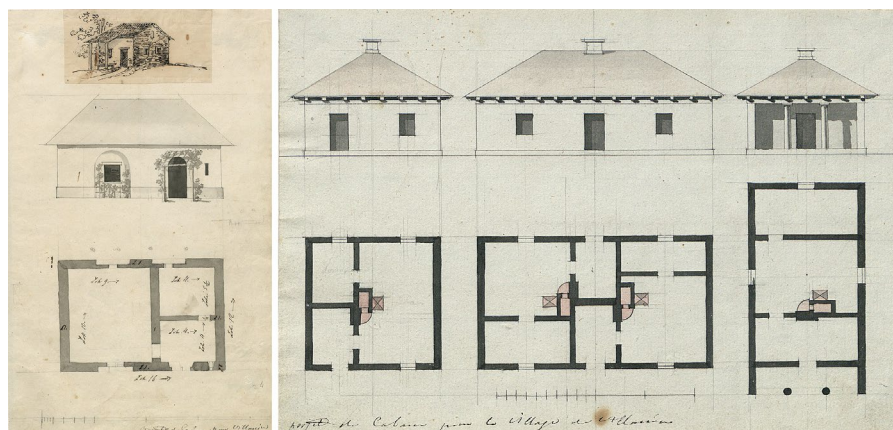
neogotycką furtę, łączącą fizycznie park i folwark [Sikora 2017].

Kolejną sferą krajobrazowych działań Potockich, a zwłaszcza Stanisława Kostki, była **wieś Wilanów**, rozciągająca się wzdłuż zachodniego brzegu Jeziora Wilanowskiego. Przy projektowym wsparciu Aignera wieś i park połączyły się, a kompozycja parkowa wyparła część zabudowy wiejskiej [Fijałkowski 1973]⁴. Na miejscu rozebranych chałup uformowano dwa reprezentacyjne wejścia do ogrodu Wilanowskiego: przez łuk triumfalny dedykowany Janowi III Sobieskiemu (naprzeciwko wyspy z pomnikiem Bitwy Raszynskiej) (ryc. 3) oraz wokół owalnego placu obsadzonego drzewami (naprzeciwko Mostu Rzymskiego) [Fijałkowski 1973].

Stanisław Kostka Potocki we współpracy z Aignerem opracował dla przekształconej przez siebie wilanowskiej wsi nowe typy zagrod chłopskich (ryc. 4), które miały zapewnić elementarne warunki higieniczne i odpowiadać potrzebom ich mieszkańców⁵. Zgodnie z opisem sporządzonym z natury przez Franciszka Ksawerego Giżyckiego [1827] były to „domki przytykające do ogrodu w Willanowie, których jest kilkanaście odznaczających się szczęśliwymi pomysłami i wybornym gustem znamionującymi prace dostojnego właściciela tych dóbr (...), domki te są zbudowane z cegły i pokryte słomą, w przyczółkach i w okapach znajdują się gonty podwójnym rzędem umieszczone”. Wiejskiej

Fig. 4. Houses for Wilanow peasants, A. Dunin-Wąsowiczowa *primo voto* Potocka, Ch.P. Aigner, Ornaments des Jardines 3, B.N. file number: WAF.52

Ryc. 4. Domy dla wilanowskich włościan, A. Dunin-Wąsowiczowa *primo voto* Potocka, Ch.P. Aigner, Ornaments des Jardines 3, B.N. sygn. WAF.52

zabudowie mieszkalnej towarzyszyła zabudowa gospodarcza.

Pomysł Potockiego połączenia wsi i parku oceniany był przez jego współczesnych jako pionierski. Jak pisał Giżycki [1827]: „Okaże się w czasie czyli przyłączenie wioski do tego ogrodu odpowiadać będzie zamiarom iey założyciela, dziś bowiem zachodzi niejaka sprzeczność między temi zabudowaniami i rodzajem plantacyów obok których są umieszczone (...). Założenie wioski w tem miejscu było więc przedsięwzięciem śmiałym, iakiego w żadnym z celniejszych ogrodów w kraju naszym dotąd nie doświadczone”.

Trzecim obszarem wilanowskich działań projektowych małżonków Potockich był **Morysin** – **romantyczna kompozycja parkowa**, zrealizowana w latach 1807–1815 na wschód od ogrodu Wilanowskiego, częściowo na terenie wcześniej tu istniejącego Lasku na Kępie, zawierająca obok zieleni parkowej również

właściwe dla *ferme ornée* enklawy upraw rolnych, sadów i niewielki folwark. Inwestycja ta spowodowała, że ogrodowo zagospodarowane tereny Wilanowa znacząco powiększyły swój areal, a Jezioro Wilanowskie znalazło się w centrum wielkoprzestrzennej kompozycji parkowej, określanej jako *watreside garden* [Polanowska 2009], ograniczonej od wschodu rzeką Wilanówką.

W Morysinie na przestrzeni XIX w. powstało kilka budowli, w tym pałacyk z rotundą inspirowany antyczną świątynią Westy w Tivoli (1811 r., projekt przypisywany Stanisławowi Kostce Potockiemu i Chryścianowi Piotrowi Aignerowi), Dom Dozorcy (1806–1821) i Oraculum (1825). W 1838 roku wnuk Potockich uzupełnił program Morysina o neogotycką bramę projektu Henryka Marconiego z dekoracją ceramiczną Ferrante Marconiego, podkreślającą wschodni odcinek barokowej Osi Królewskiej [Fijałkowski 1973].

sharply arched niches, containing stone benches and a neo-gothic gate, physically connecting the park with the farm [Sikora 2017].

The next zone of landscaping activities by the Potocki family, and especially by Stanisław Kostka, embraced **the village of Wilanów** situated along the western bank of the Wilanów Lake. Based on design provided by Aigner, the village and the park were combined, with the park composition supplanting some of the village housing [Fijałkowski 1973]⁴. In place of the demolished cottages two representative entries to the Wilanów Garden were erected: a triumphal arch dedicated to Jan III Sobieski (opposite to the island with the monument commemorating the Battle of Raszyn) (Fig. 3) and an oval square planted around with trees (opposite to the Roman Bridge) [Fijałkowski 1973].

In collaboration with Aigner, Stanisław Kostka Potocki developed new types of peasant farm enclosures for the so transformed Wilanów village (Fig. 4), which were to assure basic hygienic conditions and meet the needs of their inhabitants⁵. According to a description drafted on site by Franciszek Ksawery Giżycki [1827], they consisted of „houses adjoining the garden of Wilanów, numbering a dozen or so and featuring fortunate ideas and reflecting the excellent taste characterising the works of the noble owner of this estate (...), these houses are built of brick and covered with thatched roofs, with double rows of

shingles placed in their pediments and eaves”. This rural residential housing was accompanied by farm buildings.

Potocki's idea to link the village with the farm was seen by his contemporaries as a pioneering novelty. According to Giżycki [1827]: “Time will show if the attachment of the village to this garden will correspond with the intentions of their originator, as today there is a certain contradiction between the intentions of its founder. Because today there is a certain contradiction between these buildings and the kind of plantation next to which they are located (...). The founding of the village in this place was an audacious venture, which has not been experienced in any of the more eminent gardens in our country.”.

The third area of design activities in Wilanów by the Potocki couple concerned **Morysin – a romantic park composition** realised over the years 1807–1815 to the east of the Wilanów Garden, partly on the site of the “Wood on the Hillock”. Apart from the green park area it also covered some enclaves of cultivated arable land, orchards and a small farm, characteristic of the *ferme ornée*. This project resulted in some significant enlargement of acreage of the garden developments in Wilanów, whereby the Wilanów Lake found itself in the centre of a large area park composition, described as the *waterside garden* [Polanowska 2009], framed to the east by the River Wilanówka.

In the period of the 19th century several buildings were erected in Morysin, including the maisonette with a circular rotunda inspired by the antique Temple of Vesta in Tivoli (1811; its design is attributed to Stanisław Kostka Potocki and Christian Piotr Aigner), the Doorman's House (1806–1821) and the Oraculum (1825). In 1838 the grandson of Potocki completed the programme of Morysin by adding a neo-gothic gate designed by Henryk Marconi, with ceramic decoration by Ferrante Marconi, highlighting the eastern section of the baroque Royal Axis.

In the mid-nineteenth century, the main elements of the *ferme ornée* composition were: a centrally located Wilanów residence with a baroque garden and a landscape park, a farm (many farm buildings were distinguished by outstanding artistic values), Wilanów village with its richly decorated houses and the *Arc de Triomphe*, romantic park of Morysin, with a vast water system and architecture influenced by antique, several residences and farms situated on the top and at the foothills of Warsaw Escarpment (Natolin, Wolica, Roskosz, Służew – including the church in Służew, Gucin), walking route on the Warsaw Escarpment crown, opening views towards Wilanów and the Vistula, fields and meadows, constituting a background for architectural objects.

In the second half of the 19th century and throughout the 20th century the landscape of Wilanów

W połowie wieku XIX zasadniczymi elementami kompozycji *ferme ornée* były: położona centralnie rezydencja wilanowska z barokowym ogrodem i parkiem krajobrazowym, folwark (wiele folwarcznych budowli wyróżniało się wybitnymi wartościami artystycznymi), wieś Wilanów z domami mieszkalnymi, często o wyszukanej formie architektonicznej i z łukiem triumfalnym, romantyczne założenie Morysin, z wplecionymi w kompozycję parkową Polami Morysińskimi, rozbudowanym układem wodnym i antykizującą architekturą, rezydencje filialne i folwarki usytuowane na koronie i u podnóża skarpy warszawskiej (Natolin, Wolica, Roskosz, Służew, w tym również kościół w Służewie, Gucin), ciąg spacerowy na koronie skarpy, otwierający widoki na Wilanów i Wisłę, pola i łąki uprawne, stanowiące tło dla obiektów architektonicznych.

W drugiej połowie XIX w. i w wieku XX krajobraz Wilanowa dynamicznie się rozwijał. Początkowo był to raczej rozwój ewolucyjny, dopiero w końcu lat 90. XX w. doszło do całkowitej zmiany charakteru tej okolicy: z terenów podmiejskich z przewagą rolniczych form użytkowania przekształciła się ona w krajobraz miejski nowej dzielnicy Warszawy – Miasteczka Wilanów. W związku z tymi gwałtownymi przemianami wiele historycznych obszarów i obiektów, a także relacji widokowych związanych z koncepcją

wilanowskiej *ferme ornée* uległo zniszczeniu.

Stan zachowania wilanowskiej *ferme ornée*

Najlepiej zachowane jest samo założenie pałacowo-ogrodowe w Wilanowie, stanowiące centrum historycznej kompozycji *ferme ornée*. Znacznie większej destrukcji uległ natomiast wilanowski folwark. Przetrwiała tu tzw. nowa holendernia z wychodzącą na ogród Wilanowski neogotycką ścianą szczytową oraz przeprojektowany przez Aignera Dom Podstarościego. Nie jest natomiast czytelny układ dawnego podwórza folwarcznego. Folwark utracił też łączność z Jeziorem Wilanowskim i został w swojej południowej

części zabudowany współczesnym osiedlem mieszkaniowym.

Szczątkowo zachowała się dawna wieś Wilanów. Przetrwwały jedynie historyczne podziały parcelacyjne o tradycjach sięgających XVII w. oraz zasadniczy element tutejszego układu drożnego – obecna ulica Biedronki. Natomiast charakter zabudowy jest całkowicie współczesny (2–3-kondygnacyjna zabudowa willowa).

Na skutek rozrośnięcia się samosiewu nie jest obecnie czytelne stworzone przez Potockich kompozycyjne powiązanie północnych obrzeży ogrodu Wilanowskiego z Morysinem. Historyczna struktura zadrzewienia części parkowej Morysina również uległa zatarciu – nie istnieją już wnętrza parkowe ani

Fig. 5. New development in Wilanow rural landscape south from Wilanow palace estate (photo D. Sikora, 2017)

Ryc. 5. Nowa zabudowa wśród terenów rolnych na południe od wilanowskiego założenia pałacowego (fot. D. Sikora, 2017)

has been developing dynamically. Initially it was a rather evolutionary transition, and only at the end of the nineteen-nineties the character of this zone began to change completely: from suburban areas with predominantly agricultural forms of land use it was transformed into the urban landscape of a new district of Warsaw – the Wilanów Township [Miasteczko Wilanów]. In connection with these abrupt changes many historical areas and features, as well as relationships between view perspectives attached to the concept of the *ferme ornée* in Wilanów were destroyed.

The state of preservation of the Wilanów *ferme ornée*

The best preserved part consists of the palace and garden complex itself in Wilanów, which is the centre of the historical *ferme ornée* composition. The Wilanów farm, however, has suffered much greater destruction. Only the so called New Byre facing the Wilanów Garden with its neo-gothic gable wall has survived, as well as the Farm Administrator House, which was redesigned by Aigner. However, the layout of the former farm yard is not visible any more. The farm has also lost its attachment to the Wilanów Lake and in its southern part is built up with modern residential housing development.

Only some remnants of the former Wilanów village remain. Only the historical land parcels with traditions dating back to the 17th century

and the basic component of the local road network – Biedronki Street – have survived. But the buildings there are completely modern (2 and 3-storey family villa housing).

Due to overgrowth by self-sown trees the composition of the linkage between the northern periphery of the Wilanów Garden and Morysin created by the Potocki is not visible today. The historical tree stand structure of the park part of Morysin has also been obliterated – neither the park interiors nor the tree clusters characteristic of its former arrangement exist anymore and the remaining buildings there are in a pitiful state of ruin. Since 1996 the northern part of Morysin with its tree stands has been under protection as a nature reserve, which hinders the conduct of any conservation works there. Only the Morysin Fields remain preserved, as they are still used as arable land.

The remaining agricultural lands, which historically surrounded the Wilanów residence and constituted an integral element of the *ferme ornée* composition, are being successively built up. To the west of Wilanów, as far as to the base of the Warsaw Escarpment the development of the Wilanów Township is being realised. To the north of the Wilanów Garden new family and villa housing is intensively growing. Over the years 1958–1961 the “Siekierki” heat and power plant was built on land historically belonging to the “Siekierki” farm. Despite the fact that the project was located beyond the historical

limits of the Wilanów Estate, it has very negatively affected the perception of Wilanów’s landscape.

Villas and residential developments have also emerged in recent years on former arable fields and pastures along the eastern border of the Wilanów complex, on the bank of the Wilanówka River and one of the granges situated in this zone of historical farms – the Zawady farm has been completely demolished. The largest amount of undeveloped agricultural land remains to the south of Wilanów around the Powsinkowskie Lake, although even in that area new residential developments are also emerging amidst the fields (Fig. 5).

The historically shaped views and composition relationships between the affiliate residences situated on top of the Warsaw Escarpment and Wilanów are unintelligible. The walking path trail with viewing sites between Służew and Wolica described by Zug does not exist anymore. From the terrace of Ursynów Palace, which was rebuilt in the middle of the 19th century (the former Roskosz) one cannot see the Wilanów Palace any more – as the view is obscured by the tree stand of the “Ursynów Escarpment” Reserve (Fig. 6) and the buildings of Wilanów Township. The views between Natolin and Wilanów, in turn, are hampered by tree growth of the “Natoliński Woodland” nature reserve (the former Pheasantry – *Bažantarnia*). Most of the historic farm buildings in Wolica have ceased to exist (mainly due to a fire in the

charakterystyczne dla tego obiektu klomby drzew, a tutejsze budowle znajdują się w stanie ruiny. Od 1996 roku północna, zadrzewiona część Morysina objęta jest ochroną w formie rezerwatu przyrody, co utrudnia prowadzenie tu prac konserwatorskich. Zachowały się natomiast Pola Morysińskie, które nadal są użytkowane rolniczo.

Pozostałe tereny rolne, otaczające historycznie wilanowską rezydencję i stanowiące integralny element kompozycji *ferme ornée* są sukcesywnie zabudowywane. Na zachód od Wilanowa, aż po podnóże skarpy warszawskiej, realizowana jest zabudowa Miasteczka Wilanów. Na północ od ogrodu Wilanowskiego intensywnie rozrasta się nowa zabudowa willowa. W latach 1958–1961 na gruntach należących historycznie do folwarku „Siekierki” wzniesiono elektrociepłownię „Siekierki”. Pomimo że inwestycja ta znalazła się poza historycznymi granicami klucza wilanowskiego, negatywnie wpłynęła na percepcję tutejszego krajobrazu.

Zabudowa willowa i osiedlowa pojawiły się w ostatnich latach również na dawnych polach uprawnych i łąkach wzdłuż wschodniej granicy wilanowskiego założenia, na brzegu rzeki Wilanówki, a jeden ze znajdujących się w tym rejonie historycznych folwarków – folwark Zawady, został całkowicie rozebrany. Najwięcej niezabudowanych terenów rolnych zachowało się na południe od Wilanowa, wokół Jeziora Powsinkowskiego, choć i w tym

rejonie powstają wśród pól nowe zespoły wielorodzinnej zabudowy mieszkaniowej (ryc. 5).

Historycznie ukształtowane relacje widokowe i kompozycyjne rezydencji filialnych położonych na koronie skarpy warszawskiej z Wilanowem są nieczytelne, co stwierdzono w wyniku porównania opisów tych widoków i ich przedstawień ikonograficznych ze stanem faktycznym w terenie. Nie istnieje opisywany przez Zuga ciąg pieszy z punktami widokowymi pomiędzy Służewem a Wolicą. Z tarasu pałacu w Ursynowie, przebudowanego w połowie XIX w. (dawna Roskosz) nie widać już pałacu wilanowskiego – przystania go zadrzewienie rezerwatu Skarpa Ursynowska (ryc. 6) oraz zabudowa Miasteczka Wilanów. Łączność widokową Natolina z Wilanowem ograniczyły z kolei zadrzewienia rezerwatu przyrody „Las Natoliński” (dawna Bażantarnia). Przestała istnieć większość historycznej zabudowy folwarku Wolica z powodów pożaru w początkach XX w. oraz wyburzeń w związku z obecną budową południowej obwodnicy Warszawy. Widok z tego rejonu w kierunku Wilanowa ograniczają nowe inwestycje Miasteczka Wilanów.

Wnioski

Sposób zagospodarowania części centralnej klucza wilanowskiego od lat 80. XIX w. po połowę wieku XIX odpowiadał wszystkim kryteriom

przypisywanym *ferme ornée* przez badaczy tego zjawiska, a w szczególności:

- położeniu posiadłości w obszarze nieurbanizowanym – do lat 50. XX w. poza granicami Warszawy, w krajobrazie rolniczym;
- wykorzystaniu naturalnych walorów krajobrazu – głównie atutów wynikających z lokalizacji w dolinie Wisły i obecności skarpy warszawskiej;
- obecności produkcji rolnej – w postaci pól uprawnych i pastwisk;
- ścisłemu powiązaniu kompozycyjnemu założeń ogrodowych z folwarkami i zabudową wiejską – osiami i otwarciami widokowymi oraz poprzez wprowadzenie elementów architektonicznych, podkreślających te powiązania (łuk triumfalny we wsi Wilanów czy furta neogotycka pomiędzy parkiem Wilanowskim a folwarkiem);
- obecności zabudowy folwarcznej i wiejskiej o dużej wartości artystycznej: folwark wilanowski, folwark Wolica, zabudowa wsi Wilanów;
- obecności roślinności komponowanej w granicach folwarków i wsi, np. obsadzeń z topól włoskich na terenie folwarku wilanowskiego;
- obecności ciągów spacerowych z punktami widokowymi, z których widoki były ukierunkowane zarówno do wnętrza posiadłości, jak i na ważne dominanty

Fig. 6. Grove of the “Skarpa Ursynowska Nature Reserve”, blurring the view between Ursynów (formerly Roskosz) and Wilanów (photo by D. Sikora, 2018)

Ryc. 6. Zadrzewienie rezerwatu Skarpa Ursynowska, zacierające widok pomiędzy Ursynowem (dawna Roskosz) a Wilanowem (fot. D. Sikora, 2018)

early 20th century) and the view in the direction of Wilanów is obscured by new developments of Wilanów Township.

Conclusions

The method of developing the central part of the Wilanów Estate from the 1880s to the middle of the 19th century corresponded to all the criteria attributed to *ferme ornée* by the researchers of this phenomenon, in particular:

- location of the property in a non-urbanized area – up to the 1950s outside of Warsaw, in the agricultural landscape,
- the use of natural landscape values – mainly the advantages resulting from the location in the Vistula Valley and the presence of the Warsaw Escarpment,
- the presence of agricultural production – in the form of arable fields and pastures,
- strict compositional connection of gardens, farms and village by

axes and view openings, and by introducing architectural elements emphasizing these connections (Arc de Triomphe in the village of Wilanów or the neo-Gothic gate between the Wilanów park and the farm,

- the presence of farm and village buildings of high artistic value in the area of the Wilanów farm, the Wolica farm, the buildings of the Wilanów village,
- the presence of vegetation composed within the borders of farms and villages, e.g. plantations of Italian poplars in the Wilanów farm,
- the presence of walking routes with viewpoints, from which the views were directed both to the interior of the property and to important architectural dominants in the surrounding landscape – a walk between Służew and Roskosz and further south towards Bażantarnia,
- applying the forms referring to antiquity in architecture (Arc

de Triomphe in the village of Wilanów, the Roman Bridge, the palace in Morysin, inspired by the temple of Vesta in Tivoli) and neo-Gothic forms (New Dutch and related fencing with a gate).

The current state of preservation of the Wilanów *ferme ornée* is a relic. Due to the artistic value of its remains and its significance for the identity of the local landscape, the requirement to protect all traces of this composition should be taken into account in local planning, protection and investment activities.

Dorota Sikora

Department of Landscape Art
SGGW – Warsaw University of Life Sciences

Endnotes

¹ AGAD, Zb. Kart. 475-1 (fragment), *Planta generalna Pałacu Wilanowskiego z ogrodem* – “The general plan of Wilanow Palace and Garden”, fragment, ca. 1793.

² BUW, Inw. GR. 405, *Projekt nowej hollenderski* – „New Dutch Byre Design” by S.B. Zug, ca. 1790–1799.

³ AGAD Zb. Kart. *Mapka dworu nowego w Wolicy* – “The map of new mansion in Wolica” by A. Bojanowicz, end of 19th century.

⁴ This situation is also presented in the plan: AGAD ZB. Kart. 468-6 a., *Dobra Willanów* – „Wilanów Estate”, Lorenz Pachulski, 1859, scale 1:5000.

⁵ DDN Muzeum Pałac w Wilanowie, Mat. źr. 147, wypisy z AGAD, *Archiwum Gospodarcze Wilanowskie, Budowle i Fabryki. Dobra klucz Willanów, Fascykuł IV. Ekonomiczne, Fabryczne* – „Buildings and Factories. Wilanów Estate”, p. 66.

architektoniczne w krajobrazie otaczającym – ciąg spacerowy pomiędzy Służewem a Roskoszą i dalej na południe w kierunku Bażantarni;

- stosowaniu w architekturze form nawiązujących do antyku (łuk triumfalny we wsi Wilanów, Most Rzymski, pałacyk w Morysinie, inspirowany świątynią Westy w Tivoli) oraz form neogotyckich (nowa holendernia i powiązane z nią ogrodzenie z furtą).

Obecny stan zachowania wilanowskiej *ferme ornée* jest reliktowy. Ze względu na wartość artystyczną jej pozostałości i znaczenie dla tożsamości tutejszego krajobrazu wymóg ochrony wszelkich śladów tej kompozycji powinien być uwzględniany w lokalnych działaniach planistycznych, ochronnych i inwestycyjnych.

Dorota Sikora

Katedra Sztuki Krajobrazu
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego
w Warszawie

Przypisy

¹ AGAD, Zb. Kart. 475-1 (fragment), *Planta jeneralna Pałacu Wilanowskiego z ogrodem*, ok. 1793 r.

² BUW, Inw. GR. 405, *Projekt nowej holendernii*, autor: S.B. Zug, ok. 1790–1799.

³ AGAD Zb. Kart. *Mapka dworu nowego w Wolicy*, autor: A. Bojanowicz, schyłek XIX w.

⁴ AGAD ZB. Kart. 468-6 a., *Dobra Willanów*, Lorenz Pachulski, 1859 r., skala 1:5000, rkp

⁵ DDN Muzeum Pałac w Wilanowie, Mat. źr. 147, wypisy z AGAD, *Archiwum Gospodarze Wilanowskie, Budowle i Fabryki. Dobra klucz Willanów*, Fascykuł IV. Ekonomiczne, Fabryczne, s. 66

Literature – Literatura

1. Barlow Rogers E., 2001. Landscape design. A cultural and architectural history. Harry N. Abrams, Inc., New York.
2. Böhm A., Zachariasz A., 2000. Architektura krajobrazu i sztuka ogrodowa. Ilustrowany słownik angielsko-polski. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa.
3. Czartoryska I., 1808. Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów. Drukiem Wilhelma Bogumiła Korna, Wrocław.
4. Fijałkowski W., 1973. Wilanów. PWN Warszawa.
5. Giżycki F.K., 1827. O przyozdobieniu siedlisk wiejskich, t. 2, t. 3. Warszawa.
6. Hobhouse P., 2005. Historia ogrodów. Arkady, Warszawa.
7. Jagielska E., Sikora D., 2015. Układ ruralistyczny dawnej wsi Wilanów wraz z krajobrazem kulturowym rezydencji wilanowskiej, Narodowy Instytut Dziedzictwa. Materiał niepublikowany, dostępny w archiwach Muzeum Pałac Wilanowie i Stołecznego Konserwatora Zabytków.
8. Kaczyńska M., 2011. Wpływ założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie i jego założeń filialnych na przemiany krajobrazu. Wydawnictwo Sztuka Ogrodu Sztuka Krajobrazu, Warszawa.
9. Lorenz S., 1948. Natolin. Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Warszawa.
10. Majdecki L., 1981. Historia ogrodów. PWN Warszawa.
11. Miłkowska A., Siewniak M., 1998. Tezaurus sztuki ogrodowej. Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa.
12. Polanowska J., 2009. Stanisław Kostka Potocki (1755–1821). Twórczość architekta amatora, przedstawiciela neoklasycyzmu i nurtu picturesque. Instytut Sztuki PAN, Warszawa.
13. Sikora D., Hanaka A., 2005. Opinia dotycząca postulowanych granic wpisu założenia wilanowskiego do rejestru

zabytków, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków. Materiał niepublikowany, dostępny w archiwach Muzeum Pałac Wilanowie i Stołecznego Konserwatora Zabytków.

14. Sikora D., 2013. Rozwój i przemiany układu przestrzennego założenia pałacowo-ogrodowego w Ursynowie [w:] Służew i jego kościół. Parafia rzymskokatolicka św. Katarzyny, Warszawa.

15. Sikora D., 2017. Krajobraz kulturowy rezydencji wilanowskiej i powiązanego z nią układu ruralistycznego historycznej wsi Wilanów, Narodowy Instytut Dziedzictwa. Materiał niepublikowany, dostępny w archiwach Muzeum Pałacu Jana III Sobieskiego w Wilanowie i Wojewódzkiego Mazowieckiego Konserwatora Zabytków.

16. Smoleńska B., 1979. Z dziejów dóbr wilanowskich w XVI–XVIII w., Rocznik Warszawski II, t. XV, 289–320.

17. Strumiłło J., 1820. Ogrody Północne, Wilno.

18. Szafranowska M., 1998. Ogród polski w XIX wieku, Antologia tekstów. Studia i materiały. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa.

19. Szpanowski P. (2015). Warstwy krajobrazu klucza wilanowskiego. Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa.

20. Wołoszyn W., 2006. Przedmowa [w:] W. Wołoszyn (red.), Krajobraz kulturowy – cechy, walory, ochrona. Zakład Ochrony Środowiska UMCS, Lublin, 7–8.